

ابعاد مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم

کبری بختیاری^۱

چکیده

این مقاله با عنوان « ابعاد مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم»، به بررسی جایگاه و ابعاد وظایف و تکالیف اخلاقی و اجتماعی افراد ثروتمند در جامعه، از دیدگاه آیات و آموزه‌های قرآنی می‌پردازد. پاسخ اصلی این پژوهش این است که قرآن کریم، ثروت را امانتی الهی و ابزاری برای رشد و آبادانی جامعه می‌داند و برخلاف تصور رایج، آن را صرفاً یک دارایی شخصی نمی‌شمارد. از این منظر، ثروتمندان دارای مسئولیت‌های خطیری در قبال نیازمندان، توسعه عدالت اجتماعی و پیشرفت عمومی جامعه هستند. این مسئولیت‌ها شامل انفاق واجب و مستحب (مانند زکات و خمس)، پرهیز از اسراف و تبذیر، و نقش‌آفرینی فعال در رفع فقر و ایجاد فرصت‌های اقتصادی برای همگان است. قرآن بر این باور است که توزیع عادلانه ثروت و ایفای این مسئولیت‌ها، زمینه‌ساز همبستگی اجتماعی، برکت الهی، و پیشگیری از ناهنجاری‌های اقتصادی و اجتماعی می‌شود. روش تحقیق در این مقاله، تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است. برای دستیابی به نتایج، آیات مرتبط با مفاهیم ثروت، انفاق، زکات، خمس، قناعت، اسراف، عدالت اجتماعی و حقوق نیازمندان در قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سپس با بهره‌گیری از تفاسیر معتبر قرآنی و منابع روایی، دیدگاه جامع اسلام در خصوص مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان استخراج و تحلیل شده است. این رویکرد به منظور ارائه یک تصویر دقیق و منسجم از چارچوب اخلاقی و عملی مسئولیت‌های مالی و اجتماعی در اسلام، صورت پذیرفته است.

کلیدواژگان: ابعاد، مسئولیت‌های اجتماعی، ثروتمندان، قرآن کریم

^۱ طلبه سطح ۲، مدرسه فاطمیه س، شهرستان دهلران

مقدمه

ثروت و نحوه توزیع آن همواره یکی از مسائل بنیادین و چالش برانگیز در جوامع بشری بوده است. در طول تاریخ، رویکردهای متفاوتی نسبت به ثروت و نقش آن در زندگی فردی و اجتماعی وجود داشته است؛ از تکریم مطلق ثروت تا تقبیح کامل آن. در این میان، قرآن کریم به عنوان منبع اصلی هدایت مسلمانان، دیدگاهی متعادل و جامع نسبت به ثروت ارائه می‌دهد که نه آن را هدف غایی می‌داند و نه به طور مطلق رد می‌کند، بلکه بر نقش ابزاری و مسئولیت‌آفرین آن تأکید دارد. ثروت در منظر قرآن، اهانتی الهی است که بهره‌مندی از آن مستلزم رعایت حقوقی است که فراتر از منافع فردی، منافع جمعی و اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد. با وجود تأکیدات مکرر قرآن بر انفاق، دستگیری از نیازمندان، و پرهیز از کنز ثروت، در جوامع امروزی شاهد نابرابری‌های فزاینده اقتصادی و فاصله طبقاتی قابل توجهی هستیم. این وضعیت، این پرسش را مطرح می‌کند که آیا آموزه‌های قرآنی در زمینه مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان به درستی درک و اجرا شده‌اند؟ و چگونه می‌توان با بازخوانی این آموزه‌ها، به کاهش شکاف طبقاتی و ارتقاء عدالت اجتماعی کمک کرد؟ به نظر می‌رسد، عدم تبیین و ترویج کافی ابعاد اجتماعی ثروت از منظر قرآن، به کنار گذاشته شدن بخشی از مسئولیت‌های اخلاقی و اجتماعی ثروتمندان در عمل منجر شده است.

موضوع ثروت و اقتصاد در قرآن همواره مورد توجه پژوهشگران اسلامی بوده است. مطالعات متعددی در زمینه اقتصاد اسلامی، زکات، خمس، و انفاق صورت گرفته است. با این حال، کمتر پژوهشی به صورت متمرکز و جامع به تبیین ابعاد خاص مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان با تمرکز بر کل قرآن و فراتر از مصادیق خاص فقهی پرداخته است. تحقیقات پیشین غالباً بر احکام فقهی مرتبط با ثروت متمرکز بوده‌اند و کمتر به مبانی اخلاقی و اجتماعی وسیع‌تر مسئولیت‌های ثروتمندان از دیدگاه جامع قرآن کریم توجه کرده‌اند. این پژوهش سعی دارد با رویکردی متفاوت، این خلأ را پوشش دهد.

سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از: از منظر قرآن کریم، ابعاد مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان کدام‌اند؟ برای پاسخ به این سؤال اصلی، به سؤالات فرعی زیر نیز پرداخته خواهد شد: ابعاد مالی مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم چیست؟ ابعاد غیرمالی مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم چیست؟

هدف اصلی این مقاله، تبیین جامع و نظام‌مند مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم و آشکار ساختن نقش این مسئولیت‌ها در تحقق عدالت و همبستگی اجتماعی است. این مقاله در چند بخش اصلی ساماندهی شده است. در بخش نخست، به کلیات و مفاهیم احقاق پرداخته می‌شود. در بخش دوم، به ابعاد مالی مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم و در بخش سوم نیز به ابعاد غیرمالی مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم پرداخته می‌شود و در نهایت، مقاله با ارائه جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از مباحث مطرح‌شده به پایان خواهد رسید.

۱. مفهوم‌شناسی

برای درک عمیق‌تر موضوع مقاله «مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم»، لازم است به مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی آن بپردازیم. این امر به روشن شدن ابعاد مختلف بحث و ایجاد یک چارچوب مفهومی منسجم کمک خواهد کرد. در ادامه، مفاهیم اصلی مقاله همراه با ارجاع درون‌متنی به منابع قرآنی و تفسیری مورد بررسی قرار می‌گیرند:

۱-۱. ثروت (مال)

واژه «مال» در لغت از ریشه «م-ی-ل» گرفته شده است، زیرا قلوب و طبایع بشری به سوی آن گرایش دارند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵: ۲۸۳). برجسته‌ترین معنای لغوی آن، هر چیزی است که انسان مالک آن شود و قابل تملک و تصرف باشد. ابن منظور در اثر مشهور خود، *لسان العرب*، «مال» را به «هر آنچه از هر چیزی که مالک شوی» تعریف می‌کند و اشاره می‌کند که در ابتدا این واژه بیشتر برای طلا و نقره به کار می‌رفت و در میان اعراب بادیه‌نشین، به دلیل اهمیت حیاتی، اغلب به شتر اطلاق می‌شد، اما بعدها معنای آن گسترش یافت و تمام دارایی‌ها را در بر گرفت (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱: ۶۳۶).

در اصطلاح قرآنی، مفهوم «مال» از این تعریف لغوی فراتر رفته و ابعاد عمیق کلامی، اخلاقی و اجتماعی به خود می‌گیرد. واژه «مال» و جمع آن «اموال» ۸۶ بار در قرآن کریم تکرار شده است که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع در نظام فکری اسلام است. قرآن کریم از واژه‌های متعددی برای اشاره به ثروت استفاده می‌کند که هر یک بار معنایی خاص خود را دارند؛ از جمله «مال» مانند آیه ۱۸۸ سوره بقره: "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ"؛ (و اموال یکدیگر را به ناحق مخورید)، «خیر» مانند آیه ۱۸۰ سوره بقره: "إِنْ تَرَكَ خَيْرًا

الْوَصِيَّةُ"؛ (اگر مالی بر جای گذاشت وصیت کند)، و «رزق» مانند آیه ۳۲ سوره نور: "وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ"؛ اگر فقیر باشند، خداوند از فضل خویش آنان را بی‌نیاز می‌کند (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۴۵۸).

نکته مهم در دیدگاه قرآنی این است که مالکیت حقیقی تمام هستی از آن خداوند است و انسان تنها امانت‌دار آن محسوب می‌شود (مانند آیه ۷ سوره حدید: "آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ"؛ به خدا و پیامبرش ایمان آورید و از آنچه شما را در آن جانشین (خود) ساخته، انفاق کنید). این دیدگاه، اساس مسئولیت‌پذیری انسان در قبال ثروت را شکل می‌دهد.

۱-۲. ثروتمند (غنی)

واژه «غنی» در قرآن کریم به معنای بی‌نیاز، بی‌نیازکننده و توانگر است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۰۸). در بافت اجتماعی، «ثروتمند» به کسی اطلاق می‌شود که دارای مال و دارایی فراوان است و از تمکن مالی برخوردار است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۰۳). قرآن کریم به صراحت به وجود اغنیا در جامعه اشاره دارد و ضمن تأکید بر عدم تمرکز ثروت، به مسئولیت‌های آنان در قبال فقرا و نیازمندان نیز می‌پردازد (مانند آیه ۷ سوره حشر: "كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ"؛ تا ثروت در میان ثروتمندان شما دست به دست نگردد).

۱-۳. مسئولیت اجتماعی

مسئولیت اجتماعی در معنای عام، به تعهدات و وظایفی اشاره دارد که فرد یا گروه در قبال جامعه و محیط پیرامون خود بر عهده دارند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۳۸۰). این تعریف، مبنایی برای فهم عمیق‌تر انواع مسئولیت‌های اجتماعی فراهم می‌آورد.

در زمینه مورد بحث، مسئولیت اجتماعی ثروتمندان به آن دسته از تعهدات و وظایف اخلاقی، مالی، و رفتاری اطلاق می‌شود که صاحبان ثروت در قبال اقشار مختلف جامعه، به‌ویژه نیازمندان، و نیز در راستای توسعه و آبادانی اجتماع بر عهده دارند (برای نمونه، نگاه کنید به جوادی آملی، ۱۳۷۸ش: ۵۶؛ مطهری، ۱۳۶۱ش: ۷۸). این مفهوم، فراتر از الزامات قانونی صرف است و ریشه در آموزه‌های اخلاقی و ارزشی عمیق دارد.

قرآن کریم با تبیین مسئولیت‌های مختلف، ثروتمندان را به ایفای نقش سازنده در جامعه فرا می‌خواند (مانند آیه ۲۶۷ سوره بقره: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ"؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از بهترین چیزهایی که به دست آورده‌اید انفاق کنید).

۲. ابعاد مالی مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم

در منظومه فکری و عملی اسلام، ثروت صرفاً یک دارای فردی و ابزاری برای شخصی تلقی نمی‌شود، بلکه به مثابه امانتی الهی در اختیار انسان قرار می‌گیرد. امانتی که با خود، به تجربه اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی همراه است (مطهری، ۱۳۸۰؛ سبجانی، ۱۴۰۰). این نگاه برخاسته از جهان‌بینی توحیدی قرآن کریم است که مالکیت مطلق همه هستی را به خداوند دانسته و انسان را تنها جانشین و نماینده خداوند در زمین معرفی می‌کند: "فِيهِ" (الحديد: ۷). بر اساس این نگرش، مالکیت فردی مشروع است، اما این مشروعیت، مقید به انجام وظایف اجتماعی و اقتصادی است که به وسیله قرآن و سنت تعیین شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۱۸۹).

در این، ثروت به مثابه ابزار آزمون نیز بررسی شده است. چنانکه قرآن می‌فرماید: "وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا" (الفجر: ۲۰) و در مقابل صاحبان ثروت به انفاق و بذل مال برای هدف الهی و اجتماعی دعوت می‌شوند: "مِمَّا تُحِبُّونَ" (آل عمران: ۹۲). این نشان می‌دهد که کارکرد ثروت در اسلام، نه در تملک انحصاری و انباشت آن، بلکه در گردش و توزیع عادلانه آن تعریف شده است.

بر این اساس، دارایی‌های مادی نه تنها باید در خدمت مشروع شخصی باشند، بلکه نیاز به کلان‌تر در رشد جامعه، مبارزه با فقر، و کاهش نابرابری‌های اجتماعی را بر افراد دارند (نصیری، ۱۳۹۵). مسئولیت‌پذیری افراد مالی متمکن، در شریعت اسلامی به صورت تکالیف مالی واجب و مستحب تبلور است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: زکات، خمس، صدقات، انفاقات داوطلبانه و قرض الحسنه.

این بخش از مقاله، به صورت تفصیلی به بررسی جایگاه این آموزه‌های مالی در ساختار اقتصادی-اجتماعی قرآن می‌پردازد. قرآن، از طریق تشریع این احکام، به پی‌ریزی حمایتی، بازتوزیعی و عدالت‌محور همت گماشته است. جنگ که فلسفه اصلی آن، جلوگیری از استفاده و احتکار ثروت در دسته گروهی خاص و گردش آن در میان احاد جامعه است: "كَيْ لَا يَكُونَ دُولُهُ بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ" (الحشر: ۷).

شما را در آن به آبادانی واداشت). این آیه، رسالت بنیادین انسان را در قبال کره زمین مشخص می‌کند و بر نقش فعال او در توسعه و شکوفایی آن تأکید دارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴ش، ج ۹: ۱۴۵).

در این راستا، ثروتمندان نقشی محوری در تحقق این رسالت الهی ایفا می‌کنند. دارایی‌های مالی و اقتصادی آن‌ها، ابزاری قدرتمند برای پیشبرد اهداف عمرانی و توسعه‌ای جامعه است. این نقش را می‌توان از جنبه‌های مختلفی مورد بررسی قرار داد:

مسئولیت اجتماعی ثروتمندان در قبال آبادانی و توسعه

۱. سرمایه‌گذاری مولد و توسعه پایدار

ثروتمندان مسئولیت دارند که بخش قابل توجهی از ثروت خود را در امور مولد و زیرساختی که به توسعه اقتصادی و اجتماعی منجر می‌شود، سرمایه‌گذاری کنند. این شامل ایجاد کارخانه‌ها، کشاورزی مدرن، توسعه فناوری، و سرمایه‌گذاری در آموزش و بهداشت می‌شود. این رویکرد، ثروت را از حالت راکد خارج کرده و آن را به ابزاری برای خلق ارزش افزوده، ایجاد فرصت‌های جدید، و ارتقاء سطح زندگی عمومی تبدیل می‌کند.

۲. ایجاد فرصت‌های شغلی و کاهش بیکاری

یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان، کارآفرینی و ایجاد اشتغال پایدار است. با راه‌اندازی کسب‌وکارها، ثروتمندان می‌توانند زمینه تأمین معاش برای افراد زیادی را فراهم آورند و به کاهش نرخ بیکاری، که خود منشأ بسیاری از آسیب‌های اجتماعی است، کمک کنند. این عمل نه تنها یک خدمت اقتصادی، بلکه یک مسئولیت اخلاقی و اجتماعی در قبال جامعه محسوب می‌شود.

۳-۴. اخلاق کسب و کار و پرهیز از حرام‌خواری

تمامی مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان، بر این اصل بنیادین استوار است که کسب ثروت باید از راه‌های حلال و مشروع صورت گیرد. این یک اصل اساسی در آموزه‌های اسلامی است که بر تمامی ابعاد زندگی اقتصادی و اجتماعی مسلمانان حاکم است (قرائتی، ۱۳۸۳ش، ج ۲: ۱۲۰). ثروتی که از طرق نامشروع به

دست آمده باشد، از دیدگاه قرآن کریم و سنت نبوی، نه تنها فاقد ارزش اخلاقی و الهی است، بلکه منشأ فساد، تباهی، و بی‌عدالتی در جامعه محسوب می‌شود.

مسئولیت اجتماعی ثروتمندان در قبال اخلاق کسب و کار

۱. کسب طیب و حلال

قرآن کریم به شدت بر کسب حلال تأکید می‌کند و مسلمانان را از خوردن مال یکدیگر به باطل نهی می‌کند (بقره: ۱۸۸): "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لَتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ". این آیه و آیات مشابه، ثروتمندان را مسئول می‌دانند که در تمامی فعالیت‌های اقتصادی خود، از راه‌های مشروع و اخلاقی استفاده کنند. هرگونه درآمد حاصل از دزدی، رشوه، کلاهبرداری، اختلاس، غصب، و سایر طرق نامشروع، نه تنها حرام است، بلکه فاقد برکت بوده و می‌تواند منجر به فساد در جامعه شود (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۴۷).

۲. صداقت، امانت‌داری و رعایت انصاف

در معاملات و روابط اقتصادی، ثروتمندان موظفند که به صداقت، امانت‌داری، و رعایت انصاف پایبند باشند. تقلب در معامله، کم‌فروشی، کتمان عیوب کالا، و زیر پا گذاشتن تعهدات، همگی از دیدگاه قرآن مذموم هستند و نه تنها به ضرر دیگران است، بلکه اعتبار و برکت مال را نیز از بین می‌برد (مطففین: ۱-۳؛ نساء: ۵۸). این مسئولیت، به ایجاد اعتماد عمومی و سلامت فضای کسب و کار در جامعه کمک می‌کند.

بنابراین ابعاد اخلاقی و اجتماعی غیرمالی مسئولیت‌های ثروتمندان، چارچوب جامعی را برای مدیریت مسئولانه ثروت در دیدگاه قرآنی فراهم می‌کند. این ابعاد، که شامل پرهیز از اسراف، مبارزه با مفاسد اقتصادی چون ربا و احتکار، مشارکت فعال در توسعه و ایجاد اشتغال، و پایبندی به اخلاق کسب و کار حلال هستند، نشان می‌دهند که قرآن کریم ثروت را نه صرفاً به عنوان یک حق فردی، بلکه به عنوان امانتی الهی با وظایف و تکالیف گسترده اجتماعی می‌نگرد. ایفای این مسئولیت‌ها، نه تنها به نفع فرد ثروتمند است (در بعد اخروی و برکت دنیوی)، بلکه منجر به عدالت اقتصادی، همبستگی اجتماعی، و پیشرفت و آبادانی پایدار جامعه می‌شود.

نتیجه‌گیری

این تحقیق با عنوان «مسئولیت‌های اجتماعی ثروتمندان از منظر قرآن کریم»، به وضوح نشان داد که در نظام فکری و عملی اسلام، ثروت صرفاً یک دارایی فردی نیست، بلکه امانتی الهی است که با مسئولیت‌های گسترده‌ای در قبال جامعه و محیط پیرامون همراه است. آموزه‌های قرآنی با نگاهی واقع‌بینانه به پدیده غنا، بر ضرورت به‌کارگیری دارایی‌های مادی در مسیری تأکید دارند که علاوه بر تأمین نیازهای فردی، به رشد، توسعه، و کاهش نابرابری‌های اجتماعی نیز کمک کند. این مسئولیت‌ها به دو دسته اصلی وظایف مالی (نظیر زکات و خمس به عنوان انفاقات واجب، و صدقات و قرض‌الحسنه به عنوان انفاقات مستحب) و وظایف اخلاقی و اجتماعی غیرمالی (شامل پرهیز از اسراف و تبذیر، مبارزه با تمرکز ثروت، ربا و احتکار، نقش در آبادانی و توسعه، و رعایت اخلاق کسب‌وکار حلال) تقسیم می‌شوند. قرآن کریم با تشریع این احکام و تأکید بر این ارزش‌ها، به دنبال ایجاد یک سیستم حمایتی و توزیعی پایدار است تا ثروت در میان عده‌ای خاص محبوس نماند، بلکه به صورت عادلانه در جامعه به گردش درآمده و به نفع همگان به کار گرفته شود.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که ایفای این مسئولیت‌های اجتماعی توسط ثروتمندان، نه تنها به تطهیر مال و تزکیه نفس فردی آنان منجر می‌شود، بلکه نقش حیاتی در تحقق عدالت اقتصادی و اجتماعی، تقویت همبستگی و انسجام جامعه، و مبارزه با فقر و مفساد اقتصادی ایفا می‌کند. قرآن کریم، ثروتمندان را به عنوان بازیگران اصلی در مسیر آبادانی و توسعه معرفی می‌کند و تأکید دارد که سرمایه‌های مالی باید به سمت تولید، کارآفرینی و ایجاد فرصت‌های شغلی هدایت شوند. بنابراین، دیدگاه قرآنی نسبت به ثروت، یک رویکرد جامع و متعادل است که هم به ابعاد مادی و هم به ابعاد معنوی و اخلاقی می‌پردازد و در صدد ساختن جامعه‌ای است که در آن، ثروت به جای اینکه عامل اختلاف و فساد باشد، به ابزاری برای خیر و برکت عمومی و پیشرفت همه‌جانبه تبدیل شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- (۱) ابن فارس، ا. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
- (۲) ابن منظور، م، (۱۴۱۴ق). لسان العرب، دار صادر.
- (۳) جوادی آملی، ع. (۱۳۷۸ش). تفسیر تسنیم. قم: اسراء.
- (۴) حسینی شاهرودی، م. (۱۳۹۲). فقه و اقتصاد اسلامی. قم: کتاب مؤسسه بوستان.
- (۵) راغب اصفهانی، ح، (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن، دارالقلم.
- (۶) زمخشری، م، (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، دارالکتاب العربی.
- (۷) سبحانی، ج. (۱۳۸۳). اخلاق در قرآن. تهران: مؤسسه امام صادق(ع).
- (۸) سبحانی، ج. (۱۴۰۰). اخلاق در قرآن. قم: مؤسسه امام صادق(ع).
- (۹) شهید ثانی، ز. (۱۴۱۳ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- (۱۰) صدر، م. (۱۴۰۳ق). اقتصادنا. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- (۱۱) طباطبائی، م، (۱۴۱۷ق). المیزان، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- (۱۲) طبرسی، ف، (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات ناصر خسرو.
- (۱۳) طوسی، م. (۱۴۰۹ق). التبیان فی تفسیر القرآن. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- (۱۴) فیض کاشانی، م، (۱۳۷۵ش). تفسیر صافی، صدر.
- (۱۵) قرائتی، م. (۱۴۰۲). تفسیر نور. قم: مرکز فرهنگی دروس قرآن.
- (۱۶) قرطبی، م، (۱۳۶۴ش). الجامع لأحكام القرآن، انتشارات ناصر خسرو.
- (۱۷) مطهری، م. (۱۳۶۱ش). سیری در نهج البلاغه. تهران: صدرا.
- (۱۸) مطهری، م. (۱۳۶۸ش). اخلاق جنسی در اسلام و جهان. تهران: صدرا.
- (۱۹) مطهری، م. (۱۳۸۰). نظام اقتصادی در اسلام. تهران: صدرا.

- ۲۰) مکارم شیرازی، ن. (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۲۱) نجفی، م. (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ۲۲) نصر، ح. (۲۰۰۳). *آرمان ها و واقعیت های اسلام*. هارپر وان.
- ۲۳) نصیری، م. (۱۳۹۵). «بررسی جایگاه انفاق در ساختار عدالت محور اسلام»، *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۵(۲): ۴۴-۲۵.